

Εισαγωγή

Ένας «άλλος κόσμος»

Τα ερωτήματα που με οδήγησαν σε αυτή τη μελέτη αφορούσαν αρχικά την ιστορία που έχει το μέλλον. Τι ρόλο έπαιξε το μέλλον στη σκέψη, στη φαντασία και στα βιώματα των ανθρώπων του εικοστού αιώνα; Μπορούμε να ανασυνθέσουμε την ιστορία του μέλλοντος στο παρελθόν; Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις μεθόδους της πολιτισμικής ιστορίας με σκοπό να διερευνήσουμε πώς διαμορφώθηκαν οι ιδέες, οι εικόνες και τα συναισθήματα των ανθρώπων για το μέλλον, ιδίως κατά τη διάρκεια του πρώιμου εικοστού αιώνα και στο πλαίσιο των συγκεκριμένων πολιτισμικών πρακτικών και των διανοητικών εγχειρημάτων της εποχής εκείνης; Πώς άλλαξε το «μέλλον» στο παρελθόν και πώς συνδέονταν οι μετασχηματισμοί του με ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις; Και αντίστροφα, πώς επηρέασαν οι μετασχηματισμοί του «μέλλοντος» την ιστορία του παρελθόντος;

Τα πρώτα ευρήματα προέκυψαν ανατρέχοντας στην πλούσια βιβλιογραφία που αφορά την έννοια του μέλλοντος και την ιστορία της ουτοπικής σκέψης στη νεότερη και σύγχρονη περίοδο: αφενός η πύκνωση της ενασχόλησης διανοητών, καλλιτεχνών και επιστημόνων με το μέλλον κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, και αφετέρου η κεντρική θέση την οποία κατέλαβε τότε η έννοια του κόσμου και της παγκοσμιότητας στη μορφοποίηση του μελλοντολογικού φαντασιακού.

Μια πύκνωση των μελλοντολογικών σχεδιασμάτων παρατηρείται συχνά στις αρχές κάθε νέου αιώνα και πολύ περισσότερο στις αρχές των χιλιετιών. Εξάλλου, η πιο πρόσφατη σε εμάς αναζωπύρωση του ερευνητικού και του καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος για την ιστορία των ουτοπιών του παρελθόντος, ή αλλιώς για την *ουτοπική ιστορικότητα*¹ του παρελθόντος, επίσης απορρέει από τη συγκυρία της πρώτης δεκαετίας της νέας χιλιετίας. Ωστόσο, η πύκνωση του ενδιαφέροντος για το μέλλον στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα είχε μερικά ιδιόζοντα χαρακτηριστικά, που καθιστούν τη διερεύνησή της ιδιαίτερα προκλητική και γόνιμη. Αρχικά, οι προσεγγίσεις της περιόδου εκείνης ήταν έντονα αναστοχαστικές, αφού τότε εμφανίστηκαν κάποιες πρώτες συστηματικές μελέτες της ίδιας της ιστορίας της διανοητικής παράδοσης της ουτοπίας. Σε αυτές γινόταν προσπάθεια να αποτιμηθούν τα ουτοπικά εγχειρήματα του παρελθόντος και να αξιολογηθούν σε σύγκριση με το παρόν και το μέλλον. Συγγραφείς που προέρχονταν από ετερόκλητα διανοητικά περιβάλλοντα στράφηκαν προς παρελθούσες απόπειρες να σχεδιαστεί το μέλλον και τις

¹ Ο όρος χρησιμοποιείται στον συλλογικό τόμο Michael D. Gordin, Helen Tilley, Gyan Prakash, *Utopia/Dystopia: Conditions of Historical Possibility* (Πρίνστον: Princeton University Press, 2010). Το βιβλίο είναι προϊόν των εργασιών του διετούς σεμιναρίου με θέμα «Utopia/Dystopia» που διοργανώθηκε από το Shelby Culom Davis Center for Historical Studies στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον.

προσέγγισαν κριτικά.² Στην επαναστατική Σοβιετική Ένωση, λόγου χάρη, όπως αναφέρει στη συνθετική μελέτη του για την ιστορία των ουτοπιών ο Αντώνης Λιάκος, τα φουτουριστικά ιστοριογραφικά εγχειρήματα ήθελαν να αντικαταστήσουν το πρόσφατο ρωσικό παρελθόν με το παρελθόν των ουτοπικών και των επαναστατικών ιδεών συγκροτώντας ένα πάνθεον ουτοπιστών. Αλλά και στην καπιταλιστική Δύση, η ουτοπική σκέψη της περιόδου έγινε πιο αναστοχαστική, καθώς οι διανοητές κατέφυγαν συστηματικά στο πάνθεον των ουτοπικών συγγραφέων των προηγούμενων αιώνων και ανέσυραν εικόνες, ιδέες και σχήματα με σκοπό την κριτική προσέγγιση, την αξιολόγηση, την ανασημασιοδότηση και την ανάχρησή τους.³

Μια δεύτερη ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη της περιόδου ήταν η συνάντηση του «μέλλοντος» με τη μαζική κουλτούρα και με τους μηχανισμούς παραγωγής και κατανάλωσής της. Τα μελλούμενα και η προσπάθεια πρόβλεψής τους βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των μορφών μαζικής κουλτούρας που αναδύονταν τότε, όπως ο κινηματογράφος, το ραδιόφωνο, το λαϊκό ανάγνωσμα, τα κόμικς, η φωτογραφία, ο εξειδικευμένος περιοδικός τύπος, η διαφήμιση κ.λπ. Ήδη από τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα, ένα τμήμα του μέλλοντος «δραπέτευσε» από την επικράτεια των ειδικών –των διανοουμένων, επιστημόνων, κληρικών και προφητών– και εγκαταστάθηκε σε ποικίλα σημεία του δικτύου μαζικής πολιτισμικής παραγωγής, αναπαραγωγής και κατανάλωσης. Οι νέες μορφές της προσδοκίας και οι εικόνες του μέλλοντος που παράγονταν στο εσωτερικό αυτών των δικτύων ακύρωναν σταδιακά τα όρια μεταξύ διανόησης, υψηλής τέχνης και μαζικής κουλτούρας: εικόνες, πληροφορίες, αναφορές και νοήματα μεταφέρονταν αμφίδρομα, παραλλάσσονταν και μεταμορφώνονταν στο επίπεδο του πολιτισμού, της ψυχαγωγίας, του θυμικού και του συλλογικού φαντασιακού. Η έννοια του μέλλοντος απέκτησε έτσι σημαντική σημασιοδοτική βαρύτητα σε μια εποχή που έμοιαζε να προσανατολίζεται συνολικά προς τον νεωτερισμό και την προσδοκία –ή και τον φόβο– ενός «άλλου κόσμου» διαφορετικού από τα ισχύοντα.

Εξάλλου, την ίδια εποχή το μέλλον αποτέλεσε κεντρικό σημείο αναφοράς των μεγάλων πολιτικών αφηγημάτων και των εγχειρημάτων αναδόμησης της κοινωνίας τόσο στο πλαίσιο του δυτικού καπιταλισμού, όσο και σε εκείνο του υπαρκτού σοσιαλισμού. Τα μεγάλα πολιτικά αφηγήματα της προόδου τοποθέτησαν τη μελλοντικότητα στον πυρήνα των μαζικών φαντασιώσεων που σημάδεψαν τον εικοστό αιώνα. Η Σούζαν Μπακ-Μορς περιγράφει αυτή την εκδοχή του μέλλοντος ως εξής:

2 Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία: οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης* (Αθήνα: Πόλις, 2011), 287.

3 Το βιβλίο του Lewis Mumford, *The Story of Utopias* (Νέα Υόρκη: Boni and Liveright, 1922), που εκδόθηκε στα ελληνικά με τίτλο *Η ιστορία των ουτοπιών*, μτφρ. Β. Τομανάς (Σκόπελος: Νησίδες, 1998) είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα γενεαλογίας της ουτοπικής παράδοσης. Την περίοδο του Μεσοπολέμου γράφονται επίσης μνημειώδη έργα όπως η τρίτομη μελέτη του Ernst Bloch, *The Principle of Hope* (Κέμπριτζ, Μασ.: MIT, 1986 [1954]), αλλά και το βιβλίο του Karl Mannheim, *Utopia and Ideology: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (Λονδίνο: Routledge and Kegan Paul, 1936).

Οι ονειρικοί κόσμοι της νεωτερικότητας –πολιτικοί, πολιτισμικοί και οικονομικοί– εκφράζουν μια ουτοπική επιθυμία για κοινωνικές αναδιευθετήσεις που υπερβαίνουν την υφιστάμενη κατάσταση. Όμως οι ονειρικοί κόσμοι γίνονται επικίνδυνοι όταν η τεράστια ενέργειά τους χρησιμοποιείται εργαλειακά από τις δομές εξουσίας, όταν επιστρατεύονται ως εργαλείο δύναμης που στρέφεται εναντίον των ίδιων των μαζών τις οποίες υποτίθεται ότι ωφελεί. Αν δεν πραγματωθεί η δυναμική για κοινωνικό μετασχηματισμό την οποία ονειρεύονται, μπορεί να διδάξει τις μελλοντικές γενιές ότι η ιστορία τις πρόδωσε. Και στην πραγματικότητα, τα πιο εμπνευσμένα μαζικά ουτοπικά εγχειρήματα –η κυριαρχία των μαζών, η μαζική παραγωγή και η μαζική κουλτούρα– άφησαν στο πέρασμά τους μια ιστορία καταστροφών. Το όνειρο της μαζικής κυριαρχίας οδήγησε σε παγκόσμιους εθνικιστικούς πολέμους και στην επαναστατική τρομοκρατία. Το όνειρο της βιομηχανικής αφθονίας επέτρεψε την κατασκευή παγκόσμιων συστημάτων εκμετάλλευσης τόσο της ανθρώπινης εργασίας, όσο και του φυσικού περιβάλλοντος. Το όνειρο της κουλτούρας των μαζών δημιούργησε ένα σπλοστάσιο φαντασμαγορικών εφέ που αισθητικοποιούν τη βία της νεωτερικότητας και αναισθητοποιούν τα θύματά της.⁴

Σύμφωνα με την Μπακ-Μορς, το ουτοπικό όνειρο του εικοστού αιώνα πήγασε από την υπόσχεση ότι η βιομηχανική νεωτερικότητα θα εξασφαλίσει την ευημερία των μαζών. Ένα μέρος τουλάχιστον αυτού του ονείρου εξελίχθηκε σε κάποιους από τους χειρότερους επιπτώσεις του. Η αμφιταλάντευση μεταξύ προσδοκίας και φόβου αποτελεί ίσως το κύριο χαρακτηριστικό του μελλοντολογικού φαντασιακού ήδη από το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Ο Αντώνης Λιάκος έχει εντάξει αυτή την περίοδο στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης της ουτοπικής σκέψης ως εξής:

Κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, η ιδέα της προόδου αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία, αν δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς από τις ελίτ των διανοουμένων. Όχι πως έπαψε η αναμονή καλύτερων καιρών. Τώρα όμως φαινόταν σαν έκρηξη, με θραύσματα προς διάφορες κατευθύνσεις, όπου ελπίδα και φόβος, άκρατη αισιοδοξία και απαισιοδοξία εναλλάσσονταν απότομα. Τα ουτοπικά, και κυρίως τα δυστοπικά, κείμενα του εικοστού αιώνα έγιναν ο τόπος όπου η κρίση της έννοιας της νεωτερικότητας εκφράστηκε με τη μεγαλύτερη δυνατή ένταση.⁵

Άλλοτε ουτοπικές και άλλοτε δυστοπικές, οι εικόνες και οι αντιλήψεις για το μέλλον που εμφανίστηκαν κατά τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα συνδέθηκαν με συλλογικά εγχειρήματα κοινωνικού μετασχηματισμού. Τα συλλογικά αυτά εγχειρήματα αφορούσαν

4 Susan Buck-Morss, *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West* (Κέμπριτζ, Μασ.: MIT Press, 2000), xi.

5 Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία*, 281.

μαζικές κοινωνίες που χαρακτηρίζονταν από εξαιρετικά μεγάλη εσωτερική ετερογένεια. Η κοινωνική και πολιτική ιστορία της περιόδου –ιδιαίτερα η ιστορία των διεθνών θεσμών και οργανισμών– έχει αναδείξει το γεγονός ότι η διαχείριση της ετερότητας και της ετερογένειας στο εσωτερικό των μαζικών κοινωνιών αποτέλεσε το κεντρικό πολιτικό ζητούμενο στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα.⁶ Η εσωτερική ετερογένεια των σύγχρονων κοινωνιών –σε μεγάλο βαθμό προϊόν των έντονων μεταναστευτικών ροών του τέλους του δέκατου ένατου και των αρχών του εικοστού αιώνα– έθετε πειστικά ένα πρόβλημα: πώς μπορεί να οριστεί, να διαπαιδαγωγηθεί και ως εκ τούτου να ελεγχθεί το κοινό, όταν η κοινότητα των μελών δεν βασίζεται στο κοινό παρελθόν και στην ομοιότητα, αλλά στην ετερογένεια, τη διαφορά, την ποικιλομορφία και την πολλαπλότητα; Η διαχείριση και ο έλεγχος της κοινωνίας ως ετερογενούς κοινού αποτέλεσε τη βασική παράμετρο του «κοινωνικού προβλήματος» που απασχόλησε πολιτικούς, διανοητές, επιστήμονες και καλλιτέχνες της εποχής. Έτσι, το μέλλον που οραματίζονταν οι μεταρρυθμιστές του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα κλήθηκε αναπόδραστα να προτείνει λύσεις και μεθόδους διαχείρισης της κοινωνικής και ιστορικής ετερογένειας.

Για την Μπακ-Μορς, η διαχείριση του κοινού πήρε τη μορφή πρακτικών ελέγχου και διαχείρισης της επιθυμίας που είχαν τα ετερογενή μέλη της κοινότητας να ταυτιστούν με ιδεατά πρότυπα, φιλοτεκνημένα στο επίπεδο της μαζικής κουλτούρας. Ο εικοστός αιώνας ανέπτυξε τεχνικές συγκρότησης φαντασιακών κοινοτήτων και εικονικών πραγματικότητων με σκοπό τον έλεγχο της επιθυμίας μέσα από την εμπέδωση πρακτικών με τις οποίες ετερογενή βιώματα και μορφές υποκειμενικότητας ταυτίζονταν με το «κοινό». Η μαζική κουλτούρα αφορούσε σε μεγάλο βαθμό την κατασκευή τέτοιων μηχανισμών ταύτισης:

[Αυτές] οι εικονικές πραγματικότητες [... ήταν] υλικές φαντασμαγορίες που θα μπορούσαν να αποτελέσουν πραγματικά βιώματα. Αυτό προσέδωσε έντονο ονειρικό χαρακτήρα στη βιομηχανική παραγωγή στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης, και στην κατανάλωση υλικών προϊόντων στην περίπτωση των ΗΠΑ. Ένωθες πραγματικά ζωντανός όταν η ύπαρξή σου ήταν όπως ακριβώς στις ταινίες, όπως ακριβώς στις διαφημίσεις ή στις εικόνες της προπαγάνδας.⁷

6 Το βιβλίο του Daniel T. Rodgers, *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Era* (Κέμπριτζ, Μασ.: Belknap Press of Harvard University Press, 1998) προσφέρει μια εποπτική προσέγγιση στη σχέση της κοινωνικής και της πολιτικής ιστορίας στην περίοδο αυτή, με έμφαση στις πολιτικές διαχείρισης του κοινωνικού προβλήματος. Ενδεικτική για την έμφαση στην αντιμετώπιση των ζητημάτων που προκύπτουν από την έντονη και συγκρουσιακή εσωτερική ετερογένεια των σύγχρονων κοινωνιών ήταν η θεματολογία των κοινωνιολογικών μελετών της περιόδου αυτής, καθώς και ο θεματικός προσανατολισμός της περίφημης Σχολής του Σικάγου και οι μελέτες του κοινωνιολόγου Robert Park. Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη, που αναδεικνύει τις κοινωνικές, τις πολιτικές και τις διανοητικές πτυχές της συγκρότησης του «κοινωνικού προβλήματος» σε αυτή την περίοδο είναι το βιβλίο της Alice O'Connor, *Poverty Knowledge: Social Science, Social Policy and the Poor in the Twentieth Century US History* (Πρίνστον: Princeton University Press, 2001).

7 Susan Buck-Morss, *Dreamworld and Catastrophe*, 150.

Η διαχείριση της σχέσης μεταξύ ετερότητας και κοινού –τόσο στο πολιτικό και το πολιτισμικό επίπεδο, όσο και σε εκείνο της υποκειμενικότητας– απασχόλησε έντονα τον πολιτικό στοχασμό και εκφράστηκε μέσα από διανοητικά και πολιτικά εγχειρήματα που οραματίζονταν τον σχεδιασμό και την εμπέδωση καθεστώτων συμβίωσης μεταξύ ετερογενών συλλογικοτήτων σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Από αυτή τη σκοπιά, τόσο ο εθνικισμός, όσο και ο κοσμοπολιτισμός, λειτουργώντας άλλοτε αντιθετικά και άλλοτε συμπληρωματικά μεταξύ τους, αποτέλεσαν δύο κομβικές εκδοχές της φαντασιακής σύλληψης της σχέσης ανάμεσα στις ποικίλες μορφές της ετερότητας –κοινωνικές, εθνοφυλετικές, έμφυλες, πολιτισμικές κ.λπ.– και σε πολιτικά μορφώματα όπως το κράτος, η αυτοκρατορία, οι διεθνείς θεσμοί και οι οργανισμοί άσκησης υπερεθνικής πολιτικής εξουσίας. Δηλαδή, πρόκειται για δύο μεγάλα, παράλληλα αφηγήματα του μέλλοντος των σύγχρονων κοινωνιών που διατρέχουν ολόκληρο τον εικοστό αιώνα.

Στην παρούσα μελέτη θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα ο κοσμοπολιτισμός. Θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα «τι ρόλο έπαιξε το μέλλον στη σκέψη, στη φαντασία και στα βιώματα των ανθρώπων του περασμένου αιώνα», διερευνώντας και αναλύοντας μελλοντολογικές εννοήσεις που πρότειναν έναν «άλλο κόσμο» αναδεικνύοντας την έννοια της παγκοσμιοποίησης και της ετερογένειας των ανθρώπινων κοινωνιών. Η έννοια του κόσμου αποτέλεσε ιδιαίτερα σημαντικό συστατικό των βιωμάτων της μελλοντικότητας στην περίοδο που μας απασχολεί. Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην εξής υπόθεση: στις αρχές του εικοστού αιώνα δύο διακριτές διανοητικές παραδόσεις συναντήθηκαν σε εμβληματικά φιλοσοφικά, πολιτικά και επιστημονικά κείμενα, αλλά και σε πολιτισμικά προϊόντα της εποχής. Πρόκειται για τη συνάντηση του *μελλοντολογικού οραματισμού*, όπως αποτυπώθηκε τόσο στην ουτοπική διάνοηση, όσο και στις αντιλήψεις και στα βιώματα του μέλλοντος, της ελπίδας, της προσδοκίας και του φόβου στην καθημερινή ζωή και στην κουλτούρα, με ένα είδος *κοσμο-πολιτισμού* που συνδέθηκε με τις αναδυόμενες πρακτικές και με τα βιώματα του παγκόσμιου και της πλανητικότητας. Η συνάντηση αυτή εκφράστηκε ποικιλότροπα, αποσπασματικά, πολλές φορές έκκεντρα και ριζωματικά σε ένα ευρύ δίκτυο καλλιτεχνικών κινημάτων, πολιτικών εγχειρημάτων και πολιτισμικών πρακτικών.

Πρόκειται εξάλλου για μια κομβική στιγμή στην ιστορία του παγκόσμιου. Σε ένα πολύ σημαντικό άρθρο που δημοσιεύτηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1990, αποτελώντας ένα είδος διακήρυξης για τη μετάβαση από την παραδοσιακή παγκόσμια ιστορία στην ιστοριογραφία του παγκόσμιου, οι ιστορικοί Μάικλ Γκάρνερ και Τσαρλς Μπράιτ αναφέρθηκαν ως εξής στη σχέση της ιστοριογραφίας με τις εννοήσεις της παγκοσμιοποίησης στις αρχές του εικοστού αιώνα:

Παρότι εξέλιπε η παγκόσμια ιστορία, οι ισχυρές δυτικές εικόνες για τον κόσμο συνέχισαν να ανθούν. Η Δύση –και ολόκληρη η ακολουθία της των πραγματικών ή επίδοξων ηγεμόνων– έγινε σε πάρα πολλές εικόνες, λέξεις και έννοιες ο ένας και μοναδικός πολιτισμός με παγκόσμιες φιλοδοξίες και με τα μέσα για να τις πραγματοποιήσει. Μια φυσικοποιημένη «αυτοκρατορική» αίσθηση του «κό-

μου» αντικατέστησε την παγκόσμια ιστορία. Στη διάρκεια του εικοστού αιώνα, αυτές οι εικόνες του κόσμου απέκτησαν τις ιδιότητες της γάτας του Τσέσαϊρ: η παρουσία τους έμενε αισθητή για πάρα πολύ χρόνο ύστερα από την εξαφάνιση του πραγματικού σώματός τους. Η παγκόσμια ιστορία απώλεσε το επιστημονικό της ενδιαφέρον και οι κάποτε ζωντανές και επίμαχες οικουμενικές της ιδέες –αληθινά «εικόνες του κόσμου»– σάπισαν και έγιναν τετριμμένες κοινοτοπίες και γενικές προκαταλήψεις τις οποίες απέρριπτε κάθε λογικός ιστορικός.⁸

Τα εξεταζόμενα κείμενα, που ανασύρουν και αναλύουν εικόνες ενός «άλλου κόσμου», φιλοτεκνημένες στον ευρωπαϊκό και τον βορειοαμερικανικό χώρο κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, επιχειρούν να φωτίσουν στιγμιότυπα της δυναμικής και διαρκώς ανολοκλήρωτης συνάντησης του *κόσμου* με το *μέλλον*. Η ανάλυση επιδιώκει να αναδείξει τις συνάψεις μεταξύ τριών σημείων στον χρόνο και στον χώρο της πολιτισμικής παραγωγής: α) των εικόνων ενός «άλλου κόσμου» που αποτυπώθηκαν οπτικά στην πολιτισμική παραγωγή του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα· β) των οραματικών και μελλοντολογικών εννοήσεων της παγκοσμιοότητας τις οποίες ανέδειξε η κριτική ουτοπική διάνοηση της ίδιας περιόδου· και γ) της σύγχρονης μας πολιτισμικής θεωρίας και κριτικής. Κοινό χαρακτηριστικό αυτού του ετερόκλητου υλικού είναι ότι τόσο οι εικόνες, όσο και τα θεωρητικά κείμενα που αναλύονται φέρουν έναν ιδιόζοντα οραματικό χαρακτήρα, συνδυάζουν την κριτική στο παρόν και στο παρελθόν με τη διατύπωση προσδοκιών για το μέλλον και, κυρίως, εκφράζουν έναν βαθύ προβληματισμό που εστιάζει στη σχέση της ετερότητας με την κοινότητα και στην επινόηση εναλλακτικών πρακτικών συμβίωσης σε παγκοσμιοποιημένα περιβάλλοντα.

Η κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στην προσδοκία και την παγκοσμιοότητα, ανάμεσα στο μέλλον και στον κοσμοπολιτισμό κατά την περίοδο που μας απασχολεί μπορεί να συμβάλει στη διερεύνηση κάποιων έκκεντρων, αλλά καιρίων πτυχών ενός από τα σημαντικότερα ζητήματα στη σύγχρονη ιστορία και την πολιτισμική θεωρία: μπορεί να συμβάλει στην αποκωδικοποίηση των καταστατικών εννοιών με τις οποίες συγκροτήθηκαν και εμπεδώθηκαν σταδιακά τα υπερεθνικά και υπερτοπικά πλαίσια επιτέλεσης του κοινωνικού και της πολιτικής κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα.

Το παρελθόν του μέλλοντος και το σώμα της πολιτισμικής ιστορίας

Τα κείμενα που εξετάζονται διερευνούν τη διασύνδεση ανάμεσα στην ιστορία του παγκόσμιου και στην ιστορία του μέλλοντος και της προσδοκίας, χρησιμοποιώντας τα αναλυτικά εργαλεία της πολιτισμικής ιστορίας και θεωρίας. Αυτή η μεθοδολογική επιλογή βασί-

8 Michael Geyer και Charles Bright, «World History in a Global Age», *The American Historical Review* 100/4 (Οκτ. 1995): 1036-1037. <http://www.jstor.org/stable/2168200>, τελευταία επίσκεψη 18 Σεπτεμβρίου 2015.

ζεται στη σκέψη ότι η ανασύνθεση της ιστορίας των συλλήψεων του παγκόσμιου απαιτεί αναλύσεις εντοπισμένες στον χώρο και τον χρόνο. Έτσι, αντικείμενο της έρευνας είναι οι ιστορικά εντοπισμένες τοπικότητες, φαντασιακές και μη, που εκφράζουν και ταυτόχρονα περικλείουν οραματισμούς του μέλλοντος και της παγκοσμιότητας.

Η σχέση του μέλλοντος με τον τόπο έχει απασχολήσει συχνά τους θεωρητικούς της ουτοπικής σκέψης. Στο περίφημο άρθρο του «Des espaces autres» ο Μισέλ Φουκώ επιχείρησε μια αυστηρή διάκριση μεταξύ των ουτοπιών, που ορίζονται ως τοποθεσίες χωρίς πραγματικό τόπο, και των ετεροτοπιών, των υπαρκτών αντι-τόπων, που αποτελούν ένα είδος θεοπισμένης ουτοπίας, στο εσωτερικό των οποίων αναπαριστώνται, ανατρέπονται, κρίνονται και αντιστρέφονται όλοι οι άλλοι πραγματικοί τόποι που συναποτελούν το πολιτισμικό σύμπαν.⁹ Η ετεροτοπία ήταν για τον Φουκώ το τέλος της ουτοπίας, όπως την όριζε εκείνος, αφού η ουτοπία υποστασιοποιείται από τη στιγμή που αποκτά πρόσβαση στον υπαρκτό χώρο, και μετατρέπεται σε ετεροτοπία. Ο Φουκώ χρησιμοποίησε τη μεταφορά του καθρέφτη για να εξηγήσει πώς η ουτοπία αποτελεί την προβολή μιας κατάστασης σε έναν μη υπαρκτό χώρο, ο οποίος εντούτοις μετατρέπεται πάραυτα σε ετεροτοπία, καθώς ο ίδιος ο καθρέφτης υπάρχει πραγματικά, προκαλώντας μια αντίδραση στο χωρικό πλαίσιο που καταλαμβάνει η πραγματικότητα.

Σύμφωνα με μια εύστοχη κριτική παρατήρηση, ο φουκωικός συσχετισμός της χωρικότητας με την ετεροτοπία παραπέμπει σε ένα είδος ευθέως ομώνυμης σχέσης ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη φαντασία: οι ετεροτοπίες αποτελούν αντιτόπους, δηλαδή ομώνυμες αντιδράσεις στην υπαρκτή πραγματικότητα. Αυτή η αναλογικότητα δεν μας επιτρέπει ίσως να εκτιμήσουμε τη δυναμική επίδραση της προσδοκίας, της ελπίδας, του φόβου και, γενικότερα, των διεργασιών του θυμικού στη διαμόρφωση των εικόνων για το μέλλον.¹⁰ Όπως υποστηρίζει η Μιγκλένα Νικόλτσινα στην κριτική της στην έννοια της ετεροτοπίας, οι εικόνες και οι αντιλήψεις για το μέλλον είναι βεβαίως ριζωμένες στην ιστορική συγκυρία, αλλά δεν αποτελούν πιστές αντανάκλασεις του παρόντος και του παρελθόντος στο μέλλον. Η προσμονή και ο οραματισμός του μέλλοντος, η φαντασίωση δυνητικών καταστάσεων και κόσμων, και η επένδυση των πρακτικών του καθημερινού βίου με αισθήματα προσδοκίας και προσμονής είναι δυναμικές διαδικασίες, που αναπτύσσονται σε ποικίλα και τεμνόμενα πεδία δημιουργικής δράσης, όπως η τέχνη, η πολιτική και η επιστήμη. Η δυναμική αυτών των διεργασιών δεν έγκειται τόσο στο ότι αντικατοπτρίζουν την πραγ-

9 Michel Foucault, «Of Other Spaces», *Diacritics* 16 (Άνοιξη 1986): 22-27. Αρχικά δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Des espaces autres», *Architecture, Mouvement, Continuité* 5 (1984): 46-49. Βασίζεται σε διάλεξη που πραγματοποιήθηκε το 1967.

10 Για μια κριτική προσέγγιση στην έννοια της ετεροτοπίας, βλ. Miglena Nikolchina, «The West as Intellectual Utopia», στο *The Lost Unicorns of the Velvet Revolutions* (Νέα Υόρκη: Fordham University Press, 2013), 43-68. Ioanna Laliotou, «“I want to see the world”: Mobility and Subjectivity in the European Context», στο Luisa Passerini κ. ά. (επιμ.), *Women, Migrants from East to West: Gender, mobility and belonging in contemporary Europe* (Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Berghahn, 2007), 45-67.

ματικότητα, όσο στο γεγονός ότι εμπεριέχονται σε αυτήν αποτελώντας δυνητικότητες σε ύπνωση. Αυτή η προσέγγιση αποδέχεται την πιθανή συνύπαρξη πολλαπλών, μη συγχρονικών και ίσως συγκρουόμενων κόσμων. Αν το μέλλον ενυπάρχει στο παρόν, ως τάση, δυνητικότητα, θυμικό, τότε το μέλλον μπορεί να εν-τοπιστεί σε καθημερινές πρακτικές του βίου στις κοινωνίες του παρελθόντος.

Το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης συναφούς βιβλιογραφίας εστιάζει στη μελέτη της ουτοπικής σκέψης και της φαντασίας, όπως αποτυπώνονται στην τέχνη, στον κινηματογράφο, στη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, τη θεολογία, την πολιτική σκέψη, την οικονομική θεωρία και στις φυσικές επιστήμες.¹¹ Στο βιβλίο του *Archaeologies of the Future*, και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο «Varieties of the Utopian», ο Φρέντρικ Τζέιμσον υποστήριξε μια μεθοδολογική επιλογή η οποία χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό συνολικά το πεδίο της μελέτης της ουτοπικής σκέψης. Ο Τζέιμσον διέκρινε δύο τύπους ουτοπίας: την ουτοπία ως συγκεκριμένο πρόγραμμα και την ουτοπία ως παρόρμηση. Ο πρώτος τύπος αφορά τη μελέτη συστηματικών και διακειμενικών, κυρίως λογοτεχνικών, εκφάνσεων της ουτοπίας, δηλαδή το βασικό υλικό που εξετάζεται στο συγκεκριμένο βιβλίο. Η ουτοπία ως παρόρμηση, κάτι πολύ διαφορετικό, αφορά διάσπαρτες εκφράσεις που εντοπίζονται σε «οποιοδήποτε μέρος της ζωής και της κουλτούρας στρέφεται προς το μέλλον [...] από παιχνίδια έως πατέντες φαρμάκων, από μύθους έως μορφές μαζικής διασκέδασης, από την εικονογραφία έως την τεχνολογία, από την αρχιτεκτονική έως τον έρωτα, από τον τουρισμό έως τα ανέκδοτα και το ασυνείδητο».¹²

Ο Τζέιμσον ισχυρίστηκε ότι η συστηματική μελέτη της ουτοπίας ως διανοητικής κατασκευής πρέπει να ακολουθήσει την πρώτη κατεύθυνση, ενώ ταύτισε τη δεύτερη προσέγγιση με το φιλοσοφικό έργο του φιλοσόφου Ερνστ Μπλοχ, και υποστήριξε ότι αυτή η γραμμή διερεύνησης εντέλει δεν αφορά τα ερωτήματα του πεδίου της λογοτεχνικής κριτικής. Ωστόσο, από τη σκοπιά της πολιτισμικής ιστορίας, η φιλοσοφική προσέγγιση του Μπλοχ αποτελεί πηγή έμπνευσης, καθώς μας παρέχει μια πλούσια δεξαμενή ιδεών, εικόνων, σκέψεων και δημιουργικών εκφάνσεων της ουτοπίας ως πολιτισμικού φαινομένου και ως πολιτικής προδιάθεσης του εικοστού αιώνα.¹³ Για τον Μπλοχ το *μέλλον-στο-παρόν* δεν εμπεριέχεται αποκλειστικά σε λογοτεχνικά ή άλλα κείμενα και σε προγραμματικές περιγραφές ουτοπικών κοινωνιών, αλλά αποτυπώνεται σε κάθε πτυχή του κοινωνικού και των πολιτικών, πολιτισμικών, οικονομικών και καλλιτεχνικών δράσεων που το ορίζουν.¹⁴ Θεωρείται ότι το

11 Η σύγχρονη βιβλιογραφία για την ουτοπία είναι ιδιαίτερα εκτενής. Η θεματολογία των άρθρων που δημοσιεύονται στην περιοδική έκδοση *Utopian Studies* δίνει σαφή εικόνα των θεματικών προσανατολισμών της έρευνας στο πεδίο: <http://utopian-studies.org/journal/>, τελευταία επίσκεψη 27 Σεπτεμβρίου 2015.

12 Frederic Jameson, *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions* (Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Verso, 2005), 2.

13 Ernst Bloch, *The Principle of Hope* (Κέμπριτζ, Μασ.: The MIT Press, 1986 [1954]).

14 Jamie Owen Daniel και Tom Moylan, *Not Yet: Reconsidering Ernst Bloch* (Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Verso, 1997).

παρελθόν εμπεριέχει τα διανοητικά και πολιτισμικά κατάλοιπα *όχι-ακόμη* πραγματωμένων αντιλήψεων για το μέλλον. Έτσι, για τον Μπλοκ κάθε εποχή εμπεριέχει τον δικό της ορίζοντα προσδοκιών, που απαρτίζεται από πολλαπλές δυναμικές μελλοντικών εξελίξεων, οι οποίες όμως βρίσκονται σε ύπνωση. Με άλλα λόγια, κάθε παρελθόν εμπεριέχει το μέλλον του ή, καλύτερα, τα πολλαπλά δυναμικά μέλλοντά του.

Η ουτοπία ως προσδοκία και ως παρόρμηση επιτρέπει τη θέαση της πραγματικότητας ως συνόλου δυναμικότητων που ενυπάρχουν τόσο στο παρόν, όσο και στο παρελθόν. Ο Ιταλός φιλόσοφος Τζόρτζιο Αγκάμπεν αναδιατύπωσε αυτή την πρόταση υποστηρίζοντας ότι η δυναμικότητα δεν ορίζεται μόνον από την πιθανότητα πραγμάτωσης, αλλά και από το ενδεχόμενο της μη πραγμάτωσης.¹⁵ Οι επιπτώσεις αυτής της θεώρησης για την ιστορική κατανόηση και ερμηνεία είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Αν όσα δεν συνέβησαν, παρόλο που τα οραματίστηκαν οι άνθρωποι, αποτελούν τμήμα της πραγματικότητας εξίσου με εκείνα που συνέβησαν, τότε ο γεγονοτολογικός ορίζοντας της ιστορίας εκκρίνεται προς πολλαπλές κατευθύνσεις.

Η μελέτη της ιστορίας του μέλλοντος, ως ιστορία της προσδοκίας που εκφράζεται σε ποικίλες κοινωνικές δράσεις και πολιτισμικές πρακτικές, διευρύνει δυναμικά το ερευνητικό πεδίο. Πράγματι, πρόσφατες καινοτόμες μελέτες επιχειρούν να προσεγγίσουν τη σχέση των μελλοντολογικών οραματισμών με πρακτικές που έχουν ενσωματωθεί στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται έρευνες που ανιχνεύουν εικόνες και αισθήσεις του μέλλοντος, όχι μόνο σε μελλοντολογικά κείμενα, σχεδιασμούς, κινήματα και έργα, αλλά και σε καθημερινές πρακτικές και βιώματα που *κινητοποιούν* την ελπίδα, την προσδοκία, καθώς και τον φόβο ή την αβεβαιότητα σχετικά με τα μελλούμενα. Όπως παρατήρησαν ο Ντάνιελ Ρόζενμπεργκ και η Σούζαν Χάρντινγκ στο βιβλίο τους *Histories of the Future*, «τα μέλλοντα δεν εντοπίζονται μόνο σε ένα συγκεκριμένο ξεχωριστό πεδίο (που ορίζεται από πρακτικές όπως η πρόγνωση, ο σχεδιασμός και ο υπολογισμός), αλλά και στο πεδίο της κοινωνικής πρακτικής γενικότερα».¹⁶ Σύμφωνα με το κεντρικό επιχείρημα της συγκεκριμένης μελέτης, οι σύγχρονες αντιλήψεις για το μέλλον χαρακτηρίζονται από μια ενδιαφέρουσα αντίφαση. Μολονότι πιστεύουμε συχνά ότι το μέλλον είναι απολύτως κενό, ανοικτό και ελεύθερο να διαμορφωθεί προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, η σκέψη μας για το μέλλον είναι τόσο προσχηματισμένη, υπερπλήρης νοημάτων και εμπεδωμένων εικόνων, όσο και η μνήμη και η αντίληψη που έχουμε για το παρελθόν. Έτσι, το μέλλον αποτελεί ένα είδος κοινοτοπίας:

Υπάρχει πληθώρα μεγάλων αφηγημάτων, αλλά και μικρών πράξεων, σε κάθε τόπο όπου κινητοποιούνται ελπίδες, αλλά και αμφιβολίες, σε καθετί που γνωρίζουμε, ενώ υποτίθεται ότι το αγνοούμε. Το «μέλλον» είναι ένα [...] πλασέμπο,

15 Giorgio Agamben, *Potentialities: Collected Essays in Philosophy* (Στάνφορντ: Stanford University Press, 1999), 183.

16 Daniel Rozenberg και Susan Harding (επιμ.), *Histories of the Future* (Ντάραμ/Λονδίνο: Duke University Press, 2005), 11.

ένας μη τόπος, αλλά επίσης είναι ένας κοινός τόπος, που χρειάζεται να τον διερευνήσουμε σε όλη την πολιτισμική και την ιστορική του πυκνότητα.¹⁷

Έτσι, στα άρθρα που περιλαμβάνονται στο συλλογικό έργο των Ρόζενμπεργκ και Χάρντινγκ αναλύονται μεταφρηγήματα που προβλέπουν, προειδοποιούν, υπόσχονται, αποκαλύπτουν, φαντάζονται, οραματίζονται και σχεδιάζουν το μέλλον, με στόχο να επιτευχθεί η θέαση των ποικίλων χρονικοτήτων της νεωτερικότητας. Στις μελέτες που παρουσιάζονται στη συλλογική αυτή έκδοση, η χρονικότητα προσεγγίζεται μέσα από μια θεματοποίηση του μέλλοντος με εντυπωσιακό εύρος. Μελετώνται οι σχέσεις της τεχνολογίας με τον μεσσιανισμό, του πανικού με τη νοσταλγία, της αναμονής με την ουτοπία, των θεωριών συνομωσίας με τη γραμμική θεώρηση του χρόνου, της προφητείας με το τραύμα. Ενδεικτική είναι η θεματολογία των άρθρων που περιλαμβάνονται στον τόμο: η δημιουργία πεδίων πυρηνικών δοκιμών στη Νεβάδα, η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών στη Βόρνεο, ο ρόλος της κινητής τηλεφωνίας στην πολιτική αντιπαράθεση και στην επανάσταση στις Φιλιππίνες, η σχέση των τεχνολογιών επικοινωνίας με τις σύγχρονες μορφές μνήμης και νοσταλγίας, ο ιαπωνικός φουτουρισμός και η επίδρασή του στη διαμόρφωση της σύγχρονης πόλης του Τόκιο, οι επενδυτικές συνθήκες της δεκαετίας του 1990, οι θρησκευτικές σχέτες στις Ηνωμένες Πολιτείες και οι θεωρίες της αποκάλυψης, οι φαντασιώσεις εξωγήινης παρουσίας και εικόνες των ΑΤΙΑ κ.ά.

Η μεθοδολογική πρόταση του σημαντικού αυτού συλλογικού έργου είναι διττή. Αφενός, καταδεικνύεται ότι η ανασύνθεση της πολιτισμικής ιστορίας του μέλλοντος αποτελεί κομβικό ερευνητικό πεδίο για την κατανόηση της χρονικότητας και των τρόπων με τους οποίους βιώνεται στις νεωτερικές και τις μετανεωτερικές κοινωνίες. Αφετέρου, υποστηρίζεται ότι οι εικόνες και οι εμπειρίες για το μέλλον είναι διάσπαρτες και ότι η διερεύνησή τους απαιτεί μια «ανασκαφική» προσέγγιση στο πεδίο της έρευνας ώστε να συμπεριληφθούν πρακτικές που υπερβαίνουν την κειμενικότητα, τις διανοητικές παραδόσεις και τις κανονιστικές γραμματολογίες της ουτοπίας. Ο Ρόζενμπεργκ και η Χάρντινγκ θεωρούν ως αντικείμενο της πολιτισμικής ιστορίας του μέλλοντος τους ποικίλους τόπους που σημασιοδοτούνται ως ετεροτοπικοί μέσω πρακτικών οι οποίες εμπεριέχουν αντιλήψεις, υποθέσεις, προβολές και κριτικές για το μέλλον. Δεν πρόκειται για ετεροτοπίες με την έννοια των αντιτόπων της πραγματικότητας, αλλά για πραγματικούς τόπους εμπλουτισμένους και ανασηματοδοτημένους μέσα από την οπτική της μελλοντικότητας.

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται σε αυτήν εδώ τη μελέτη εμπνέονται μεθοδολογικά από την παραπάνω προσέγγιση και επιχειρούν να θέσουν σε διάλογο την πολιτισμική θεωρία με την πολιτισμική ιστορία, και συγκεκριμένα με την ιστορική διερεύνηση και ανάλυση των εικόνων που αποτυπώνουν τη σχέση ανάμεσα στον κόσμο και την προσδοκία σε διαφορετικές στιγμές του εικοστού αιώνα. Το ερευνητικό μου εγχείρημα αφο-

17 Στο ίδιο, 9.

ρά την εξερεύνηση των τόπων που εμπεριέχουν σημασιολογικά το μέλλον, ακόμα και αν δεν αναφέρονται ρητά σε αυτό. Αυτή η ερευνητική προτεραιότητα υπηρετείται επίσης με τη θεματοποίηση του μέλλοντος, που μελετάται ως προς τις σχέσεις του με τον κοσμοπολιτισμό, τις εννοήσεις του κόσμου και της παγκοσμιοτητας, κυρίως κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Το φαντασικό της παγκοσμιοτητας, επομένως, αναδεικνύεται σε κομβική τοπικότητα ή, καλύτερα, σε ετεροτοπία που εμπεριέχει το μέλλον· έτσι, διερευνάται μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων και ιστορικά πλαισιωμένων πολιτισμικών αποτυπωμάτων του.

Οι αποτυπώσεις του φαντασικού ενός «άλλου κόσμου» προσεγγίζονται σε δύο επίπεδα: στην πολιτισμική παραγωγή και στην πολιτισμική θεωρία.

Το πρώτο επίπεδο, η πολιτισμική παραγωγή, περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο κινηματογραφικές ταινίες των δεκαετιών του 1920 και του 1930. Κύριο κριτήριο επιλογής τους είναι η συνάφεια των θεμάτων τους με τις όψεις του οραματικού κοσμοπολιτισμού που αναδύονται την ίδια περίοδο. Επιλέγονται ταινίες που αποτυπώνουν, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα και έκκεντρα, το βίωμα της ανάδυσης ενός φαντασικού που επιχειρεί να παρουσιάσει και να συλλάβει τον κόσμο δυνητικά, όπως «θα μπορούσε να είναι». Σε αυτές τις ταινίες παρουσιάζονται τόποι και τοπία, πραγματικά και φανταστικά, στα οποία έχουν επενδυθεί προσδοκίες, φόβοι και ελπίδες για το μέλλον, αλλά και κριτικές του παρόντος ή αποτιμήσεις του ιστορικού παρελθόντος. Πρόκειται για κινηματογραφικές προβολές τοπικότητας, στις οποίες διαπλέκονται οι χρονικότητες αναδεικνύοντας συχνά τη νοσταλγία του μέλλοντος στις ποικίλες παροντικές στιγμές του παρελθόντος.

Οι ταινίες αναλύονται ως προς το περιεχόμενό τους, με σκοπό να εντοπιστούν οι ιδέες, οι εικόνες και οι αντιλήψεις μέσα από τις οποίες εννοιολογήθηκαν το μέλλον του κόσμου, ο κόσμος στο μέλλον, η προσδοκία ενός «άλλου κόσμου». Επιχειρώ μια ανάλυση που αντιμετωπίζει αυτά τα εννοιολογικά στοιχεία ως κλειδιά ενός πολιτισμικού κώδικα που ήταν ακόμη και τότε ρευστός, ενός κώδικα που αποτυπώθηκε στον κινηματογράφο και συνάμα διαμορφώθηκε από αυτόν. Σκοπός της έρευνας είναι να ανιχνευτεί η πορεία μέσα από την οποία συγκροτήθηκαν δυναμικές εικόνες και αποτυπώσεις της προσδοκίας και της ελπίδας για τη δημιουργία ενός διαφορετικού κόσμου. Με ενδιαφέρει να αναδειχτούν οι ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες που διαμόρφωσαν την εικονογραφία της προσδοκίας, του μελλοντολογικού οραματισμού και της ελπίδας ως κατάσταση του θυμικού, αλλά και ως διανοητικής θέσης. Οι ταινίες που αναλύονται ήταν ιδιαίτερα διάσημες την εποχή της προβολής τους, απευθύνονταν στο ευρύ κοινό, αλλά απασχόλησαν επίσης έντονα τους κύκλους των ειδικών. Οι περισσότερες, μάλιστα, αποτέλεσαν σταθμό στην ιστορία του κινηματογράφου, για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά.

Η επιλογή του κινηματογράφου υπηρετεί εδώ έναν συγκεκριμένο ερευνητικό στόχο. Ο κινηματογράφος αποτέλεσε το νέο μέσο επικοινωνίας στο πλαίσιο των μαζικών κοινωνιών του θεάματος που αναδύονταν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο όριο μεταξύ τέχνης και μαζικής δημοτικής κουλτούρας (vernacular culture), ο κινηματογράφος

του Μεσοπολέμου επιλεκτικά, αλλά και συστηματικά, κατέγραφε, εξέφραζε και ανασηματοδοτούσε εικόνες, ιδέες και αναπαριστασιακά υλικά της προηγούμενης περιόδου από τη λογοτεχνία, τη φωτογραφία, τις εικαστικές τέχνες, συμβάλλοντας στη δημιουργία νέων τεχνοπολιτισμικών πρακτικών επικοινωνίας. Δεν είναι τυχαίο ότι η οραματική διάνοηση της περιόδου εκφράστηκε συστηματικά, όπως θα δούμε, μέσα από τις κινηματογραφικές ταινίες σε τέτοιο βαθμό ώστε η νέα τέχνη έφτασε να αποτελέσει το κύριο πεδίο δημιουργίας των εικόνων του μέλλοντος, αλλά και του κόσμου από τη δεκαετία του 1920 και μετά.

Ο κινηματογράφος αποτελεί για πολλούς λόγους προνομιακό πεδίο μελέτης του πολιτισμικού, δηλαδή ενός από τα μεταεπίπεδα των κοινωνικών διεργασιών: αναδεικνύει τη σύνδεση ποικίλων επιπέδων της πολιτισμικής παραγωγής με την κατανάλωση, γεφυρώνοντας την υψηλή καλλιτεχνική έκφραση με τις πρακτικές της δημοτικής κουλτούρας στην ψυχαγωγία και την απόλαυση· αναπαριστά, αλλά και διαμορφώνει αντιλήψεις, πρότυπα και κοινωνικές ταυτότητες· κωδικοποιεί, αλλά και αποτυπώνει συναισθήματα και υποκειμενικότητες· συνδέει παραδοσιακούς κώδικες με νεωτερικές εννοήσεις· δημιουργεί και συνάμα εκπληρώνει συναισθηματικές ανάγκες. Ο κινηματογράφος αποτελεί ταυτόχρονα διανοητικό προϊόν και μέσο κινητοποίησης και απόκρισης του θυμικού. Η κινούμενη εικόνα και οι πρακτικές δημόσιας προβολής ευθύς εξαρχής προσανατολίστηκαν προς το θυμικό και συνδέθηκαν με την πρόκληση δυνατών συναισθημάτων όπως ο θαυμασμός, ο φόβος, το ξάφνιασμα, η συγκίνηση, η λύπη, η χαρά και η ελπίδα. Όπως έχει τονίσει ο Στίβεν Σέιβρο, ασκώντας κριτική στην ηγεμόνευση των κινηματογραφικών σπουδών από την ψυχανάλυση κατά τη δεκαετία του 1990, η οπτική γοητεία αποτελεί ίσως το κυριότερο στοιχείο που καθιστά πολιτισμικά σημαντικό τον κινηματογράφο. καθώς με αυτήν επιτυγχάνεται η αλληλεπίδραση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας –των συναισθημάτων και των διαθέσεων των θεατών– με το πολιτισμικό προϊόν, δηλαδή με την ταινία.¹⁸ Στη θυμική λειτουργία της οπτικότητας οφείλεται επίσης το γεγονός ότι ο κινηματογράφος αποτέλεσε προνομιακό πεδίο έρευνας για πολλές από τις σημαντικότερες μελέτες στο αναπτυσσόμενο πεδίο της ιστορίας των συναισθημάτων και του θυμικού (affective historiography).¹⁹ Ο Σέιβρο, μάλιστα, υποστήριξε ότι η οπτική γοητεία του κινηματογράφου είναι βαθιά ετεροτοπική, αφού στοχεύει στην εμπέδωση θυμικών πρακτικών μέσω των οποίων ο θεατής μπορεί να φανταστεί ότι μεταμορφώνεται σε κάποιον άλλο ή ότι μεταφέρεται κάπου αλλού ταυτιζόμενος με τους κινηματογραφικούς ήρωες, τις καταστάσεις, τις συνθήκες και τα τοπία, παίρνοντας εντούτοις την ίδια στιγμή αποστάσεις από όλα αυτά.

Επίσης, ο κινηματογράφος αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης των ζητημάτων που θέτει η μελέτη των εικόνων του «μελλοντικού» ή των «άλλων κόσμων» επειδή

18 Steven Shaviro, *The Cinematic Body* (Μινεάπολις: University of Minnesota Press, 1993).

19 Ενδεικτικά αναφέρω τη μελέτη της Joanna Bourke, *Fear: a Cultural History* (Λονδίνο: Virago και Έμερβιλ, Καλ.: Shoemaker and Hoard, 2005). Βλ. επίσης το έργο των Luisa Passerini, Jo Labanyi και Karen Diehl (επιμ.), *Europe and Love in Cinema* (Σικάγο: Intellect, University of Chicago Press, 2012).

αναπτύσσει δυναμική σχέση με την τοπικότητα, το έθνος και τον κοσμοπολιτισμό. Οι κινηματογραφικές ταινίες παράγονται σε εθνικό επίπεδο –και από αυτή την άποψη εντάσσονται στην εθνική κουλτούρα–, όμως απευθύνονται στο διεθνές κοινό και το κερδίζουν υπερβαίνοντας τα εθνικά σύνορα. Η λειτουργία της κινούμενης εικόνας ως ενός εθνικού και συνάμα διεθνικού κώδικα σημασιοδότησης, καθώς και οι πρακτικές διεθνικής θέασης που συνδέονται με τη διανομή και την κατανάλωση των ταινιών, καθιστούν τον κινηματογράφο *κοσμο-ποιητικό* μέσο έκφρασης και δημιουργίας. Η σύγχρονη βιβλιογραφία έχει εντοπίσει τις ταυτόχρονες εκφάνσεις του εθνικισμού και του κοσμοπολιτισμού ιδιαίτερα στις ταινίες των δεκαετιών του 1920 και του 1930, αναπτύσσοντας έναν πολύ ενδιαφέροντα διάλογο για τη σχέση του κινηματογράφου με την τοπικότητα και με τον κόσμο. Ιδιαίτερα γόνιμη είναι η προσέγγιση του Τιμ Μπέργκφελντ, που πρότείνει να κατανοηθεί ο διεθνικός χαρακτήρας του κινηματογράφου ως μορφή δημοτικού κοσμοπολιτισμού. Ο δημοτικός κοσμοπολιτισμός (*vernacular cosmopolitanism*) αφορά πτυχές της καθημερινότητας στις οποίες αποτυπώνονται στάσεις που εκφράζουν την αποδέσμευση από εθνικές ταυτίσεις και τον ενεργητικό εναγκαλισμό με την ετερότητα. Οι πρακτικές εναγκαλισμού της ετερότητας συγκροτούν μορφές του κοινού που ακυρώνουν ή, έστω, αίρουν προσωρινά τις κανονικότητες της εθνικής κουλτούρας.²⁰

Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει τον κινηματογράφο με τα εργαλεία της πολιτισμικής ιστορίας και της ιστορίας της υποκειμενικότητας. Το πολιτισμικό και η κινούμενη εικόνα ως πεδίο παραγωγής του αντιμετωπίζονται ως μεταεπίπεδο του κοινωνικού, ως χώρος συνεχούς ζύμωσης, επιτέλεσης του πολιτικού, συνάντησης παραδόσεων και νεωτερισμών, διασταύρωσης χρονικοτήτων όπως το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, υποκειμενικής διαχείρισης των ιστορικών και κοινωνικών συγκρούσεων και των οικονομικών ανακατατάξεων. Οι κινηματογραφικές ταινίες αναλύονται με σκοπό να ανασυνθέσουμε τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στην εικόνα και την υποκειμενικότητα, στη διαδικασία της καταγραφής της πραγματικότητας, αλλά και της παραμετροποίησής της, κατά την αποτύπωση της τοπικότητας, αλλά και κατά την ανάδυση της ετεροτοπίας.

Πώς συντίθεται το σώμα των πηγών που υποστηρίζει μια τέτοια προσέγγιση στην πολιτισμική ιστορία των εικόνων του μέλλοντος; Πώς διερευνάται ιστορικά το πολιτισμικό ως μεταεπίπεδο του κοινωνικού και ως μέσο διαμόρφωσης των πεδίων επιτέλεσης της πολιτικής;

Σε αυτή τη μελέτη επιχειρώ να ανασυνθέσω ένα σώμα πηγών της πολιτισμικής ιστορίας του μέλλοντος και του φαντασιακού της παγκοσμιοτητας το οποίο περιλαμβάνει εικόνες, κείμενα και στοιχεία του ιστορικού πλαισίου· δηλαδή, την ίδια την κινούμενη εικόνα, το κινηματογραφικό έργο, καθώς και τα τεκμήρια που το περιβάλλουν: κινηματογραφικά σενάρια, λογοτεχνικά κείμενα στα οποία βασίζονται τα σενάρια, αυτοβιογραφίες και απο-

20 Tim Bergfeld, «Love beyond the Nation: Cosmopolitanism and Transnational Desire in Cinema», στο Luisa Passerini, Jo Labanyi, Karen Diehl (επιμ.), *Europe and Love in Cinema* (Σικάγο: Intellect, University of Chicago Press, 2012), 59-83.

μνημονεύματα που σχετίζονται με το θέμα ή με τη διαδικασία παραγωγής της εικόνας, προσωπικά και οικογενειακά αρχεία, καθώς και αρχεία οργανισμών ή θεσμών που πλαισίωσαν τη δράση και την έμπνευση των υποκειμένων. Καθώς η οπτικότητα των αναπαραστάσεων βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος αυτής της μελέτης, οι εικόνες αποτελούν ένα ιδιαίτερο τμήμα του σώματος των πηγών. Οι κινούμενες εικόνες συχνά αναλύονται και συσχετίζονται με άλλες εικόνες: με αφίσες, πόστερ, διαφημίσεις και οπτικές αναφορές σε άλλες κινηματογραφικές ταινίες. Τέλος, στο σώμα των πηγών της πολιτισμικής ιστορίας περιλαμβάνονται ιστορικά, αλλά και σύγχρονα θεωρητικά κείμενα που ερμηνεύουν το κινηματογραφικό τεκμήριο, δημιουργώντας ένα πλέγμα ερμηνειών που διατρέχει ευρύτερες ιστορικές περιόδους.²¹

Το δεύτερο επίπεδο διερεύνησης αφορά την πολιτισμική θεωρία. Εδώ, η ανάλυση εστιάζει σε σύγχρονα, αλλά και σε παλαιότερα θεωρητικά κείμενα που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στο ζήτημα της δυνητικότητας και εκφράζουν έναν θεωρητικό προβληματισμό γύρω από τις εναλλακτικές μορφές εννόησης και οργάνωσης της πραγματικότητας. Τα ιστορικά θεωρητικά κείμενα που με απασχολούν προέρχονται κυρίως από την παράδοση της κριτικής ουτοπικής σκέψης του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα. Τα συγκαιρινά μας κείμενα πολιτισμικής θεωρίας προέρχονται από δύο σημαντικά πεδία της κριτικής σκέψης, όπου διατυπώνεται ένας λόγος έντονα οραματικός για το παγκόσμιο και για την κοσμοπολιτική: πρόκειται για τα πεδία της μεταποικιακής θεωρίας και των μετανθρωπιστικών σπουδών, στα οποία εδώ συμπεριλαμβάνουμε την κριτική περιβαλλοντική σκέψη και τις σπουδές για τα ζώα.

Αναλύονται κείμενα πολιτισμικής θεωρίας που συνδέονται με την κεντρική θεματική της μελέτης, δηλαδή με τη σχέση ανάμεσα στον κοσμοπολιτισμό και την προσδοκία. Οι κύριες αναλυτικές και ερμηνευτικές έννοιες που αναδεικνύονται στον χώρο των μεταποικιακών σπουδών και των σπουδών του μετανθρωπισμού, παρά την ετερογένειά τους, μοιράζονται ένα κοινό χαρακτηριστικό: το αποδομητικό τους πρόταγμα αφορά εναλλακτικές κατανοήσεις του κοινού και των συλλογικοτήτων που το απαρτίζουν. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται κείμενα που χαρακτηρίζονται από μια ουτοπική διάθεση και συχνά προτείνουν ανασημασιολογήσεις της πραγματικότητας, καθώς αντιπαραθέτουν ηγεμονικά σημασιολογικά συμφραζόμενα και πρακτικές με εννοιολογικούς αντιτόπους ή ετεροτοπίες. Εδώ υποστηρίζω το εξής επιχείρημα: η σύγχρονη πολιτισμική θεωρία, ιδιαίτερα τα πεδία των μεταποικιακών και των μετανθρωπιστικών σπουδών, αποτελούν σήμερα έναν δημιουργικό χώρο παραγωγής ουτοπικού λόγου και εικόνων της ετεροτοπίας, και εκφράζουν την προσδοκία για εναλλακτικούς τρόπους οργάνωσης της κοινωνίας και επιτέλεσης του πολιτικού στο μέλλον. Ο οραματισμός, ως μέσο άρθρωσης του κριτικού λόγου, συνεπάγεται επίσης ότι προτείνονται διαφοροποιημένα ερμηνευτικά πλαίσια του κοινού στο παρελθόν

21 Enrica Capussotti, Giuseppe Lauricella και Luisa Passerini, «Film as a Source of Cultural History: an Experiment in Practical Methodology», *History Workshop Journal* 57 (2004): 256-262.

και στο παρόν. Στόχος της θεωρητικής πραγμάτευσης είναι η ανάδειξη αυτών των εναλλακτικών θεωρήσεων του κοινού και η συσχέτισή τους με τις πολλαπλές χρονικότητες της ιστορικότητας του μέλλοντος.

Η Γκαγιάτρι Τσακραβότρι Σπίβακ υποστήριξε ότι η ελπίδα ως συστατικό της κριτικής συνδέεται με τη διαδικασία κατά την οποία κάποιος οδηγεί ηθελημένα μια κατάσταση ή μια έννοια σε κρίση, προκαλώντας τη διάτρηση των στεγανών ορίων μεταξύ του εφικτού και του ανέφικτου.²² Αποτέλεσμα της κρίσης είναι η ανασηματοδότηση των ορίων του δυναμικού με το πραγματικό. Εστιάζοντας σε αυτό που ο Αντώνης Λιάκος έχει περιγράψει ως απορητική μορφή της ουτοπίας ως κριτικής,²³ τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται σε αυτή τη μελέτη επιχειρούν να αναδείξουν ακριβώς επεισόδια κρίσης τα οποία αφορούν τόσο τη ροή της πολιτισμικής ιστορίας, όσο και την άρθρωση του λόγου της πολιτισμικής θεωρίας.

Στην πρώτη ενότητα, με τίτλο «Σχεδιαστικές αρχές», περιλαμβάνονται δύο κεφάλαια που αφορούν την ιστορία και εστιάζουν στην περίοδο του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και του Μεσοπολέμου. Σε αυτά διερευνώνται συγκεκριμένες πτυχές του σχεδιασμού του μέλλοντος στη διανοήση και στην πολιτισμική παραγωγή, με στόχο να αναδειχτούν δύο κεντρικές σχεδιαστικές αρχές της αρχιτεκτονικής της προσδοκίας στη συγκεκριμένη περίοδο: η έννοια της *ένθετης χρονικότητας* και η έννοια της *κοινότητας*. Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει κατά βάση την περίπτωση του Λιούις Μάμφορντ και παρακολουθεί τον τρόπο με τον οποίο εκφράστηκαν ορισμένα στοιχεία της προσέγγισής του σε εμβληματικά πολιτισμικά συμβάντα, όπως η Παγκόσμια Έκθεση της Νέας Υόρκης του 1939 που είχε θέμα «Χτίζοντας τον κόσμο του αύριο», αλλά και σε ταινίες που πλαισίωσαν συνοδευτικά το συγκεκριμένο εγχείρημα σχεδιασμού και παρουσίασης του μέλλοντος.

Το δεύτερο κεφάλαιο της ενότητας εξετάζει την έννοια της παγκόσμιας κοινότητας, όπως την περιέγραφαν σε κείμενα και σε ταινίες που εξέφρασαν τον αντιπολεμικό κριτικό λόγο των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα. Μελετώνται περιπτώσεις διανοητών σαν τον αμερικανό συγγραφέα Ράντολφ Μπορν, καθώς επίσης κείμενα και ταινίες του γνωστού βρετανού συγγραφέα Χέρμπερτ Τζ. Γουέλς, ο οποίος συνέβαλε σημαντικά, ιδίως στο επίπεδο της μαζικής κουλτούρας, ώστε να εμποδωθεί η ιδέα ότι η παγκόσμια κοινότητα αποτελεί συστατικό στοιχείο του σύγχρονου μελλοντολογικού φαντασιακού.

Στη δεύτερη ενότητα, με τίτλο «Εικόνες», περιλαμβάνονται δύο κεφάλαια που αφορούν επίσης την ιστορία και αναφέρονται στη διαμόρφωση του ετεροτοπικού φαντασιακού, εστιάζοντας κυρίως στην κινηματογραφική παραγωγή της μεσοπολεμικής περιόδου. Το πρώτο κεφάλαιο αυτής της ενότητας μελετά εικόνες της διαπλανητικότητας, όπως αποτυπώθηκαν στη σκέψη του αμερικανού φυσικού Ρόμπερτ Χ. Γκόντφριντ (1882-1945), του εισηγητή της ιδέας της πυραυλικής εκτόξευσης, αλλά και σε δύο πολύ σημαντικές ταινίες

22 Gayatri Chakravorty Spivak, «The Rest of the World: a Conversation with Gayatri Spivak», στο Mary Zournatzi, *Hope: New Philosophies of Change* (Λονδίνο: Routledge, 2002), 172-191.

23 Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία*, 343.

που εισήγαγαν το θέμα του διαπλανητικού ταξιδιού στον χώρο της επιστημονικής φαντασίας: την ταινία του Φριτς Λανγκ, *Γυναίκα στο φεγγάρι* (*Frau im Mond*, 1929) και τη σοβιετική ταινία *Αελίτα, η βασίλισσα του Άρη* (1924). Κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, τα ζητήματα του διαστήματος και της διαπλανητικής επικοινωνίας ενέπνευσαν δυναμικά τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο του φανταστικού. Ο κινηματογράφος είχε σημαντική συμβολή στην εκλαΐκευση της επιστημονικής γνώσης της περιόδου, διαμορφώνοντας ένα πεδίο όσμωσης της επιστημονικής έρευνας με τη μαζική κουλτούρα. Οι οπτικές αποτυπώσεις του διαστήματος και της διαπλανητικότητας έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ετεροτοπική σύλληψη του μέλλοντος ως ενός παράλληλου κόσμου.

Το δεύτερο κεφάλαιο της ενότητας αφορά τα κινηματογραφικά οικοτοπία του Μεσοπολέμου. Εδώ, αναλύονται ταινίες που αναφέρονταν στο ζήτημα των ορίων του γνωστού μας κόσμου, είτε αφορούσε την οριακότητα συγκεκριμένων απόκοσμων φυσικών τοπίων, είτε αφορούσε τα γεωγραφικά και τα ιστορικά όρια των δυτικών αυτοκρατοριών. Αναλύονται εθνογραφικά ντοκιμαντέρ σαν την περίφημη ταινία του Ρόμπερτ Φλάερτι *Ο Ναούκ του βορρά* (*Nanook of the North: A Story of Life and Love in the Actual Arctic*, 1922), την ταινία *South* (Νότος, 1919), που κατέγραφε την εξερευνητική αποστολή του Έρνεστ Σάκλετον στην Ανταρκτική (1914-1916), και την ταινία του Κλάρενς Μπράουν *The Rains Came* (Ήρθαν οι μουσώνες, 1939), που αποτέλεσε μια από τις πρώτες ταινίες περιβαλλοντικής καταστροφής στην ιστορία του κινηματογράφου. Μέσα από την ανάλυση αυτών των ταινιών προσεγγίζεται η διαδικασία με την οποία συγκροτήθηκε ένα ετεροτοπικό φανταστικό που εξέφρασε μια κριτική στάση για τη βιωμένη εμπειρία του παρόντος της εποχής, παράλληλα με φόβους, ελπίδες και προσδοκίες για νέες εννοήσεις του κόσμου ως ενιαίου πλανητικού οίκου, δίνοντας ορισμένες πρώιμες αποτυπώσεις της ιδέας της πλανητικότητας.

Η τρίτη και τελευταία ενότητα, με τίτλο «Εννοήσεις», περιλαμβάνει δύο κεφάλαια για την πολιτισμική θεωρία και κριτική της εποχής μας. Το πρώτο κεφάλαιο εστιάζει σε νέες προσεγγίσεις της έννοιας και του φαινομένου του κοσμοπολιτισμού στον χώρο της πολιτισμικής θεωρίας κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στο πεδίο των μεταποικιακών σπουδών. Υποστηρίζεται το επιχείρημα ότι η σύγχρονη μεταποικιακή προσέγγιση στον κοσμοπολιτισμό εκφράζει ένα συγκεκριμένο οραματικό φανταστικό, έναν σύγχρονο ουτοπικό λόγο, καθώς συνδυάζει την κριτική ανάλυση της υφιστάμενης πραγματικότητας με την πρόταση για μια εναλλακτική θεώρηση του κόσμου, την πρόταση μιας εναλλακτικής κοσμοπολιτικής. Το ίδιο επιχείρημα υποστηρίζεται και στο δεύτερο κεφάλαιο της ενότητας, το οποίο αφορά τη σχέση μεταξύ της κριτικής στον ανθρωποκεντρισμό και των σύγχρονων μετατοπίσεων του ιστοριογραφικού παραδείγματος της παγκόσμιας ιστορίας. Εδώ εξετάζονται το οραματικό φανταστικό που διαμορφώνεται στο πεδίο των σπουδών του μετανθρωπισμού και της περιβαλλοντικής κριτικής, καθώς και η επίδραση που ασκούν δυναμικά αυτές οι νέες προσεγγίσεις στον τρόπο μελέτης της παγκοσμιότητας και του κοσμοπολιτισμού.

Η συμπερίληψη ιστορικών και θεωρητικών κεφαλαίων σε αυτή τη μελέτη προτείνει τελικά να δοκιμάσουμε μια συνανάγνωση της σύγχρονης θεωρίας και των τεκμηρίων του ιστορικού παρελθόντος. Πρόκειται για μια απόπειρα να επινοηθούν νέες πρακτικές προσέγγισης στην πολιτισμική ιστορία, έτσι ώστε να μπορέσει να αναμετρηθεί με τη ρευστότητα των νοημάτων και των ιστορικών διαδικασιών που τα παράγουν, γύρω από έννοιες κομβικές για τη διαμόρφωση των φακών μέσα από τους οποίους κατανοούμε τελικά τον σύγχρονο κόσμο, όπως η κοινότητα, ο τόπος, το υποκείμενο, το μέλλον και η παγκοσμιότητα.

Η ενασχόληση με το θέμα αυτού του βιβλίου ήταν από την αρχή ιδιοτελής. Αγαπούσα ανέκαθεν την επιστημονική φαντασία, τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο του φανταστικού και ιδιαίτερα τα αναγνώσματα που αφορούσαν το μέλλον, τη διαπλοκή του με το παρόν και με το παρελθόν, όπως και την ιδέα των παράλληλων κόσμων. Έτσι, σκέφτηκα αρχικά να συνδυάσω την ιστορική μελέτη με την τέρψη του φανταστικού σαν ένα είδος σκανταλιάς: έναν τρόπο να δεθεί η δουλειά με τη σχολή. Αργότερα κατάλαβα ότι ένας από τους λόγους που με έσπρωξαν στη μελέτη της ιστορίας του μέλλοντος στον εικοστό αιώνα ήταν η ανάγκη να εξηγήσω τη σαγήνη που μου ασκούσε ο μελλοντολογικός οραματισμός και να χρησιμοποιήσω ως μέσο κατανόησης τα εργαλεία της ιστορικής έρευνας και ερμηνείας.